

Владимир ДОНЕВ

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България

ХАРАКТЕРОЛОГИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ СМЯХ

Vladimir DONEV

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

CHARACTEROLOGY OF BULGARIAN LAUGHTER

The text analyzes three volumes of the large-scale scientific project of Prof. Radoslav Radev on Bulgarian laughter culture: 1) *The Joker in Bulgarian Literature and Culture*; 2) *Bulgarian Jokers as Real Personalities and Artistic Images*; 3) *Malapropisms and Iotovisms in Bulgarian Literature and Culture*. The author uses a complex interdisciplinary approach on the border between folklore, literature, and culture. Apart from characterology, the scientific series turns into culturology and folk psychology of Bulgarian laughter. R. Radev is not only a scholar, but also an essayist, a philosopher of laughter and a master of the word.

Ключови думи: българска смехова култура, характерология на смеха, народпсихология, философ на смеха, есеист.

Keywords: Bulgarian laughter culture, characterology of laughter, folk psychology, philosopher of laughter, essayist.

Съществуват книги в съвременната българистика, които ни отвеждат към самопознание за собствената ни същност като народ и светоусещане. Такава е петтомната научна поредица за смеховата култура на българина от проф. Радослав Радев, от която вече в ръцете на нашия читател са първите три тома: 1. „Смехотворецът в българската литература и култура“; 2. „Българските смехотворци като реални личности и художествени образи“; 3. „Малапропизми и йотовизми в българската литература и култура“. В настоящия текст ще разгледаме цялостната концептуално-теоретична част на тази панорама на смеховата ни култура с подробно осветяване на отделните постановки в съответните излезли части. Подобно начинание няма еквивалент в нашата литературоведска наука и културология и заслужава необходимото внимание като ценен научен факт и културен акт.

Първият дял на първия том „Функционалност на българския смях и проявленията на смехотвореца“ разглежда четири важни аспекта в предварителната постановка на въпроса: 1. Конструирание образа на българския смехотворец; 2. Веселие, смях и присмех с оглед на идеята за смехотвореца; 3. Видимият смях и водещият глас; 4. Настроението – среща на веселието и тъгата.

В първия подраздел Р. Радев се насочва към времето и условията за изграждане образа на смехотвореца през Възраждането. Въпреки наложената представа, че той се появява в досег с чужди модели, авторът посочва факторите в родната традиция. Например сборниците за народни умотворения под редакцията на проф. Иван Шишманов, където се въвеждат в обща рубрика фантастичните и смешните народни приказки. Според изследвача „Смешното може да бъде чудесно, само ако е отвъд фантастичното и е свързано с жизнерадост. Така и смехотворецът се ражда във вълшебните приказки, но може да бъде себе си, ако се отдели от тях“ (Радев 2016: 14). Смяхът не бива да има само чиста битова характеристика, в някаква степен той трябва да е необясним, тайнство, сила. Очертават се прилики и разлики спрямо други фолклорни герои – Крали Марко, Педя човек, Незнаян, Къосето, Разумни Радослав (име, което използва Любен Каравелов, за да назове смехотвореца), образа на третия брат в народните приказки. Изводът е, че съществуват два важни пътя при създаване образа на смехотвореца – анекдотичният и приказният.

Важен и интересен е подстъпът в тълкуването на веселието, смеха и присмеха с оглед идеята за смехотвореца. Според учения до средата на 19. в. смяхът е част от каноните на ограниченията, той е по-скоро санкция, отколкото свобода и радост. Веселието изразява друга нагласа – радостта от живота, то е начин за добруване, докато смяхът е институционален, чрез него се пазят и определят нравствените норми. Смяхът не представлява чиста радост, а по-скоро – психически акт, чрез който ползващият го се освобождава от преживяното унижение или от чувството за безпомощност. Присмехът се свързва с язвителността.

Анализирайки формирането на светоусещането на смехотвореца през Възраждането (в произведения на Софроний Врачански, Петко Славейков, Любен Каравелов, Васил Друмев, Илия Блъсков, Иван Вазов до вижданията на д-р Кръстев, Пенчо Славейков и Гео Милев и творби на Георги Райчев, Чудомир и Елин Пелин), Р. Радев предлага оригинална гледна точка, че през Възраждането на смехотвореца Хитър Петър му е отказана роля да весели, а тази роля се отрежда за образа на Васил Левски, което е разкрито в творчеството на Вазов. Ученият смята, че идеята за веселостта на Апостола е една от най-великите в историята и литературата ни. Угнетен народ не може да бъде спасен от мрачен водач. Българският цивилизационен код припознава и природата като мярка за чувствителността на човека, веселостта на природата е божествен дар за човека.

Изводите на автора ни водят към констатацията, че смехотворецът се оказва без свое пространство – не е допуснат в празничната система и тради-

ция, организирани от веселието, изключен е от санкциониращите възможности на присмеха, имащ социални и нравствени характеристики. Затова е лесно обяснимо изместването му от типа на Бай Ганьо.

Във „Видимият смях и водещият глас“ ученият изследва амбивалентната същност на звучащия смях и неговите смислови проекции чрез разгръщането на гласа. Авторът подчертава, че през Българското средновековие смях и шум (грохот, хохот, пляскане, викане) са близки по значение. Привлечени са голям брой доказателства от областта на литературата, епитетите в православната книжнина, диалектите, пословиците, народните песни и приказките. Р. Радев отбелязва, че шумният смях в нашето светоусещане се утвърждава като присмехулен, като порицание, а не като чисто веселие, вероятно под влияние на християнската религия. Звучният смях е свързан с народните песни и приказки, в които активно се използват междуметия. Междуметен е и еротичният смях, близък до играта, забавата, освобождението. Звучният смях не е присъщ за Хитър Петър, защото не той трябва да се засмее, а да разсмива останалите, като избягва присмеха и отсъждането.

Настроението е свързано с веселието, не с празника на тялото, а на душата. Ролята му е съществена в обредната система на българина – в коледуването, прошката, имените дни, сватбите. В частта „Настроението – среща на веселието и тъгата“ (1.4.) авторът доразвива идеята си за образа на Васил Левски като човек с добро настроение, който се стреми не просто да освободи народа си, а да го възкреси. Това наблюдение се подкрепя от цялостната философия на оцеляването чрез веселието, която разгръща Вазов в „Под игото“. Подобни ракурси са засечени в гледището на Найден Геров за „доброто разположение“. Йовковата нагласа се отличава с това, че свързва доброто настроение с образа на жената. Смехотворецът обаче остава изключен от тази сфера, защото настроението изисква повече духовна сила от насмешката, бързата шега, игровата ситуация.

Една от очакваните съпоставки по темата за смехотвореца е въпросът за типологията му, сравнението му с юнака в българския фолклор (глава втора). Р. Радев естествено се насочва към наблюдения върху хитростта като обща черта в двата образа – Хитър Петър и Крали Марко. Изяснена е еволюцията на значението в думата „хитър“ в нейното съотнасяне към смехотвореца от времето на старобългарската литература през възрожденската епоха до 60 – 70-те години на миналия век, когато в литературата се героизира образът на Хитър Петър. През Възраждането се запазва значението на думата *хитрост* като *изкусен, умел, художествен*, отнасяща се и за юнака, и за твореца, и се развива значение *лукавост*, преди всичко като характеристика на гърците и гръцкото духовенство. Според изследователя определянето на Петър като „хитър“ е извършено през Средновековието, не по-различно от механизма при Крали Марко. Стесняването на значението на думата „хитър“ при Крали Марко, когато изгубва силата си и започва да побеждава с хитрост, е процес, който се е

извършил и в характеристиката на Хитър Петър. И тук ученият поема в друга посока, за да ревизира гледището, че Хитър Петър се е появил в противовес на чуждия фолклорен герой Настрадаин Ходжа в една по-късна епоха. Тезата, отстоявана от Величко Вълчев, подценява българската смехова култура през 14. и 15. век.

Двойката смехотворец – юнак е интересна и с едно съществено проявление, което издава по-стар модел отношения, характерни за средновековната държава. Р. Радев отбелязва, че юнакът/ кралят в народните песни си служи с присмех, но смехотворецът в анекдотите и приказките – не.

Универсализацията и героизацията на Хитър Петър се извършва през Възраждането. Това може да се установи още в дейността на Петко Славейков, който търси в образа на Хитър Петър не само смехови измерения, а героични и библейски смисли. Хитър Петър се превръща в отец на народа, мъдрец, който изразява ценностите на българското битие. Тогава се раздвоява и представата на българина за смеха: в едната посока смехът се свързва в комплекс от реакции – хитрост, игра, забава, които целят да предразположат господаря, другият аспект е смехът, свързан с достойнството, устойчивостта, гордостта, проявата на характер и чувството за превъзходство в националния характер. Смехът се преплита с героичното начало в литературата чак в средата на 60–70-те години на 20. век в книгите на Славко Яневски, по-специално – в стихосбирката „Евангелие по Итар Пейо“, и на Георги Марковски – „Хитър Петър“. В книгата на македонския поет са „петрофицирани“ някои мотиви и легенди, които в народното творчество се отнасят към други герои (болен Дойчин). Подобно на Паисий този автор сплавя в едно библейски митове и мотиви в съзнанието за продължаване на българската история, която нишката на робството се стреми да прекъсне.

Българският смехотворец носи и характеристиките на нашето обичайно право, формирало се в епохата, предхождаща робството (подраздел 2.4.). Хуморът регулира и възстановява равновесието между добро и зло, утвърждава справедливостта. Правните функции на смехотвореца се проявяват на няколко нива: санкционира тези, които от гледна точка на еснафа са безнравствени – безделниците. Пародира официалните съдебни институции и постига правосъдие чрез игра, отразено в романа на Стилиян Чилингиров „Първа жертва“. Смехотворецът, който не може да изпълнява правни функции в обществото, става смешник, защото смехът не се насочва към човека и обществото, за да го преобрази, а за да го развлеча. Такъв шегобиец, посочва Р. Радев, не носи ценностите, а ги обръща, не гради, а разрушава.

„Хитър Петър плете и пази световния ред“ (2.5.) – е един от най-интересните сюжети около образа на българския хитрец. Изследвачът смята, че влиянието на Изтока и най-вече на Настрадаин Ходжа в голяма степен е съдействало за десакрализирането на родния ни смях и свеждането му от митологичното до битово-игровото начало. Сплитането и плетът имат особена роля в българ-

ската култура. Митологичната представа за небето-плет се свежда до имота плет, от народните вярвания и песни до популярните анекдоти за Хитър Петър и Настрадаин Ходжа, за надлъгването им, при което един от двамата е подлъган да подpira плета, докато другият отива за торбата с лъжите. „Петър поддържа небесния свод и земния подарък. Той пази небето да не притули земята, и същевременно се грижи да е сплетен земният живот. Той има божествена сила, която обаче през 19. в. се възприема като игра“ (Радев 2016: 156). В утвърждаването му се е получил обратен процес от този на Крали Марко. Историческата личност се митологизира, а Хитър Петър, който е свързан с космогонното, се десакрализира и влиза в кръга на битовото.

„Хитър Петър пази Свети Петър“ (2.6.). През 19. в. е осъществена една от най-интересните мистификации в българската култура, когато Свети Петър е преобразен в Хитър Петър. Идеята за библейския Петър като камък минава в идеята за битовия хитрец Хитър Петър, „илюзорния камък на смеха“, чрез който се гради и съхранява храмът на българската духовност. Съществуват общи мотиви за Свети Петър и за Хитър Петър. „Раздвояването на апостола“ е позволило българският смехотворец да ползва библейски мотиви и сюжети. „С колкото повече комични сюжети е подхранвал Свети Петър своя двойник, толкова повече около светеца народът е организиран баладични мотиви“ (Радев 2016: 166).

В типологията на смехотвореца няма как да бъде изпусната и еротиката – „Хитър Петър – възможният невъзможен еротичен герой“ (2.8.). Р. Радев тръгва от наблюдението, че извън кръга на ритуалното Хитър Петър не може да се приеме като еротичен герой и ако има еротични анекдоти, свързани с него, то те са в духа на нравственото поучение. Изследователят разглежда семантичната деривация „смея се – не смея“. „Смея се“ е израз на веселие, радост, остроумие, шега, потентност, а „не смея“ – на страх, предпазливост, импотентност. Ролята на смехотвореца е променена и във връзка с мястото на смеха в народните клетви и благословии. Съотнасянето на смеха към страха подсилва идеята за смъртта, поради което той се оказва по-функционален за клетвите, отколкото за благословиите. Веселието идва от Бога, то не може да има еротичен характер. Това се отнася и за смеха, който е клетвен. Подобно разбиране става присъда за смехотвореца – и като благославя, и като кълне, той е осъден да скрива еротичното. На Хитър Петър са му отказани и еротичните атрибути на шута. Българските интелектуалци от 19. в. насам осъзнават карнавалната и еротичната природа на смехотвореца Хитър Петър, но за тях е важна нравствената идея – смехът като възпитание и съхраняване на моралните ценности, а не като забавление. Еротичните мотиви се препращат към друг герой в сферата на цинизмите – Бай Ганьо. Изместването на Хитър Петър от карнавалното, от обредите, които са с подчертан еротичен и хумористичен характер – най-вече кукерските празници, не позволява да бъде видян в системата на българската култура. Образът се оказва поставен вън от календара, живее в безвремие, вко-

ренен е в бита и е по-скоро герой на ситуации, отколкото издънка в родовия свят на българина.

Третата част на труда съпоставя българския смехотворец в света на другите герои. В подглава „Смехотворецът – господар и слуга“ (3.1.) авторът проследява ритуалните трансформации на господаря и слугата като основа на карнавалното и смехово действие. Във фолклора традицията в определени дни от годината слугата да бъде господар, се запазва у нас почти до края на 19. в. Наблюденията са направени върху редица пословици на Найден Геров, които насочват към идеята за хитростта в общуването между господар и слуга. Използван е пример от македонската литература – книгата на Христо Бръзицов „Во Прилепа града“. В „Жетварят“ на Й. Йовков също е представена ситуация за смяната на ролите между слугата и господаря на Димитровден.

Подраздел „Езоп, неговите басни и българският смехотворец Хитър Петър“ (3.2.) е посветен на образа на Езоп – „роба – шут или роба – мъдрец“, който навлиза чрез преводите на Езоповите басни през Възраждането. С утвърждаване на Езоповите басни постепенно някои от тях се групират около българския смехотворец. Р. Радев се насочва към опита за разрешаване на първия проблем при Езоповите басни и Езоп – дали баснята, освен че е иносказателно нравоучение, може да има сатиричен и хумористичен характер. Анализирани са отношението на Софроний Врачански, Петко Славейков, Любен Каравелов, Илия Блъсков към изграждането на идеята за слугата и слугинството. Ученият установява, че се „оказва безперспективно за нашата действителност през Възраждането смехотворецът да има само една социална характеристика – слуга. Смехът, породен само от хитростта, е като мигновена радост на човек, който е забравил, че има на краката си окови“ (Радев 2016: 223).

В подраздел „Дяволът слуга – забраненият спътник на смехотвореца“ (3.3.) се разглежда формирането на Хитър-Петровия цикъл с анекдоти, като към него не се причисляват приказките за дявола слуга. Отсъствието на определен тематичен цикъл също е значещо при характеристиката на героя. Хитър Петър е предпазен от общуване с дявола, което показва, че в него е заложена нравствена идея. Този, който сключва договор със сатаната, е Бай Ганьо – другото лице на Хитър Петър. В „Бръснене по балкански“ (3.4.) вниманието е насочено към някои смехови характеристики на бръснаря като персонаж. Проследена е символиката на бръсненето от андрогинните травестии в Античността през ролята на бръснача фалос в кукерските игри до проекциите през 60-те години на 19. в., бръсненето като упражняване на власт чрез смехови действия до първия „небръснец“ бръснар в нашата литература – Хаджи Ахил у Вазов.

Изследвачът разширява анализа на смехотворството в този дял не само към централната му фигура Хитър Петър, но и в други проявления на смеха. В „Пораждане и същност на пролетарските стихотворци“ (3.5.) се анализира превръщането на смеха в нравствено измерение на една нова класа, реториката във фейлетоните на Георги Кирков, която унищожава въздействието на смеха.

В „Сеирджията и сеирът“ (3.6.) е разтълкувана много важна промяна от културната обвързаност на действието с турските празници и обичаи към българско съдържание през 19. в. „Добри Войников измества Хитър Петър от сеира и като въвежда думата „зрелище“, прави от българския смехотворец хранител на живота“ – установява изследвачът (Радев 2016: 270). Войниковият цикъл от фейлетони „Бакаджик, или Зрелище у Стара планина“ става знаков за промяната на българското мислене, „което от сеира като гледане без участие, да познае онова зрелище и да използва такъв духовен „дългоглед“, че да проникне в истината за своето битие“ (Радев 2016: 271). Р. Радев смята, че сеирът трудно може да се определи като комична форма, докато Иван Хаджийски предпочита да го тълкува в положителен смисъл.

В „Смехотворецът отвъд държавността“ (3.7.) интересът е насочен към творчеството на Николай Райнов. Смехът е светлина у човека, а не външен жестов израз и в това е изначалната идея за неговата чиста природа. Райнов рисува два типа смях – в разказа „Драма“ и в пиесата „Имало едно време“. В разказа „Драма“ смехът е израз на опиващата власт на жената над мъжете и същевременно открива силата на злото у жената.

Характерологията на българския смях няма да бъде достатъчно пълна и осветена, ако се изключат други важни и интересни комични форми, свързани с дейността на смехотвореца (четвърта част на книгата). В „Площадните сатири в епохата на Българското възраждане“ (4.1.) са анализирани карикатурите за отделни личности, сатирични поеми и стихотворения, подражания на хумористични народни песни, организирани в ръкописни вестници. В „Плашилото – смях, измислен за страх“ (4.2.) са разгледани вярванията за магическата функция на плашилото за плодородието в обреди с еротичен характер. В народните представи за плашилото се оказват важни двете му измерения: да предизвиква страх и да подбужда магично силата на природата, като в по-ново време това се приема само от комична гледна точка.

В „Смехотворецът в изобразителното изкуство“ (4.3.) са открити две начала в изкуството: смешното като състояние не чрез външни деформации на тялото, а чрез вътрешен израз, и обратното – уродливото като предпоставка за смешното. Тези две начала се борят и в българската култура. Важни в това отношение са илюстрациите. Разгледани са илюстрациите на А. Стаменов към разказа на Христо Бръзицов „Смешникът на Симеон“ (1929), на Наум Хаджимладенов към книгата на Фани Попова-Мутафова „Иванко“, изображенията на дявола и смеховото начало в българската възрожденска живопис, средновековните представи за смеха. Открито е скулптурата на Борис Шатц „Свирчо“ като първи опит в нашето изкуство да се представи образът на веселяка, шегобиеца, както и фигурата „Усмивка“ на Иван Лазаров. Особено интересни са наблюденията върху рисунките на Михаил Блек към книгата на Йо Данаилов от 1942 г. – сборка с анекдоти за Хитър Петър. Анализът на жестовете в рисунките за Хитър Петър е много точен и задълбочен, осмислено е разнообразно

зието от жестове като философия на българския смехотворец. Не са забравени илюстрациите на Бешков към книгата на Сава Попов „Хитър Петър“ (1957), 44 рисунки, рисунките на Александър Божинов за Пижо и Пендо, героят на Райко Алексиев Гуньо Гъсков през 30-те години.

Както винаги, хрумванията и наблюденията на Р. Радев са оригинални, дълбоки и отварят нови перспективи за осмисляне на съответната научна проблематика, на познанието ни за нашата култура и утвърждаване на собствена мяра за света през темата за характерологията на българския смях и образа на смехотвореца. След прочита на такава книга читателят е притеглен към оценяване на собствения български поглед за света. Подходът на Радев не робува на тясно специализиране в областта на фолклора, литературата или митологията и други конкретни области. Това е комплексен, интердисциплинарен културологичен подход, който постига синтез. В труда не се губи и живото споделяне на научните находки и като стил на писане.

Респектира мащабът на замисления петтомен проект, който включва още том 2. „Българските смехотворци като реални личности и художествени образи“; том 3. „Малапропизми и йотовизми в българската литература и култура“; том 4. „Прякорът в българската литература и култура“; том 5. „Смеховият двубой между българските селища“. Такава панорама на българското смехотворство няма еквивалент в нашата култура. Проектът изисква и е коствал дългогодишни възрожденски събирачески и систематически усилия, които авторът е положил и завършил в текст.

Ако в първия том се очертава типологичната характеристика на българския смехотворец, то във втория се появяват лицата на реалните личности и художествените образи. Авторът разделя книгата на две части – встъпителна студия „1. Условия за множественост и характерност на смехотворците“ и „2. Речник на българските смехотворци“. В първа глава Р. Радев разглежда важните въпроси за формирането на местните шегаджии спрямо образа на националния смехотворец, видовете двойки смехотворци, които създават българските писатели (например Пижо и Пендо, сътворени от Елин Пелин и Александър Божинов), етапите в изграждане на смеховата култура от края на 19. в. до средата на 20. в.

Интересни са някои наблюдения и идеи. Идеята, че извор на смеха е мъдростта, а не младостта, подкрепена с разсъждения на Чудомир; наблюдението, че в българската култура по-активни са думите за типове хора, които понасят присмех и смях, отколкото за тези, които го сътворяват. Важен е и въпросът къде стои смехотворецът – в обикновеното или в изключителното. Шегаджията невинаги е в доброто, дори е в състояние да твори зло. Понякога смехът се противопоставя на смъртта. Съществуват и герои с физиономична характеристика на усмихнато лице. Появата на смехотворец в групата на ловджиите може да се смята за компенсиране на ритуалността и засилване на забавата за сметка на страстта.

През 20-те години на 20. в. куплетистите и присмехулните характеристики на известни личности заменят липсата на типове смехотворци в българското културно пространство. В сп. „Българан“ се правят карикатури и шеговити очерци за музиканти, актьори, писатели. В „Българан“ се забелязва интересна тенденция – постигане на смешното чрез примитивното, чрез диалектните особености на езика, чрез поместване на прякори от различни градове и села, за да се открие хумористичната им природа. „Няма да е пресилено, ако кажа, че авторите на хумористична литература извършват едно покушение срещу диалектите, лишавайки ни от възможността да ги мислим като красивото богатство на българския език. Смехотворецът, който говори на диалект, всъщност поражда смях чрез езика си, а не чрез ума си“ (Радев 2017: 32). Една констатация, която ни насочва към стиловите извивки в историческата поезика на комичното и към отношението художествен език – диалект в нашата литература.

В „Речник на българските смехотворци“ кратките биографични очерци не са изградени по един модел. Речникът е съставен по азбучен ред на личните имена и прякорите. Смесват се исторически личности и художествени образи. Смехотворците „застават“ повече в мемоарите и в художествената литература. Прави впечатление, че смехотворците се „скриват“ и в по-малко известни разкази, често на творци от втората линия на литературата (П. Р. Славейков, Л. Каравелов, И. Вазов, Е. Пелин, А. Страшимиров, Й. Йовков, К. Константинов, М. Георгиев, А. Каралийчев, Чудомир, И. Петров, Й. Вълчев, но и С. Чилингиров, С. Андреев, Н. Монов, Г. Белев). Дали това не се дължи на известно загърбване на комичното спрямо основната линия на героично-трагичната тематика в българския литературен канон?

Третият том от поредицата – „Малапропизми и йотовизми в българската литература и култура“, подхваща един неизследван въпрос в поезиката на комичното в българската литература – езиковите грешки, които в литературознанието се определят като малапропизми по известната статия на Никола Георгиев. Книгата притежава същата композиция като втория том – въвеждаща студия „Езикът бяга от грешки, но си иска смешки“ и втора част „Речник на думите в българската литература и култура с комично произнасяне и тълкуване“.

Първият принос на автора е в разширяване на обема на литературоведския термин „малапропизъм“. Според Н. Георгиев малапропизъм означава „домогване на говорител от по-ниско стилowo равнище към по-високо, при което той допуска грешки от няколко основни типа“ (Георгиев 1992). Най-ценното наблюдение на литературоведа е за двата типа възникване на комичен ефект при тази езикова грешка – неуместно използване и преиначаване. И двата механизма може да включат признака „преднамереност – непреднамереност на употребата“, но така съпоставени, по-ясно извеждат и другия аспект – неуместното използване като стилowo явление (езикова грешка) и преиначаването (езикова игра). В този диапазон проф. Р. Радев включва разновидности на ма-

лапропизмите, възникнали върху основата на разчленяване на думите и игра на думи, погрешна, но смешна етимология, омонимия и паронимия, езикова игра, която охранва епиграмата, каламбура и каламбурната рима. Направени са и жанрово-стилови наблюдения върху употребата на малапропизмите, които авторът предлага да назоваваме с българския термин йотовизми (по името на Вазовия герой Иванчо Йотата), в жанровите форми на анекдота, хумористичния разказ и фейлетона.

Истинският лик на смехотвореца и словотвореца Р. Радев откриваме във втората част на книгата „Речник на думите в българската литература и култура с комично произнасяне и тълкуване“. Материалите са събрани и обобщени с „веселата идея за приятна среда за размисъл, думите са произнесени от невежи с претенции или от остроумни хора, мъдrecи и творци“. В есетата за всяка буква от азбуката, които са написани специално, за да отворят пътя на смешното, проблясва авторовата проникновена философия за смеха, точната наблюдателност за българската характерология и народопсихология, бликва чувство за хумор, разгръща се есеистично и словесно майсторство.

Прибавени са и 12 рисунки от скулптора Константин Денев, които хващат типични настроения и физиономии на проф. Радев в регистъра на душевно благоразположение, удовлетворение, насмешлив поглед към света, широта на духа. Скициран е ликът на смехотвореца Радослав Радев, по-голямата част от изображенията търсят спецификата на изражението чрез усмивката. Някои регистрират философско замисляне над света. При есето „Каша“ проличава съпротивата в изражението, желанието за опониране. При текста за думата „муха“ се появява онова типично за познаващите професора изражение на искрено учудване и озарение от някаква хрумка, която е осенила съзнанието на автора и го е пренесла в други висоти на открития и прозрения.

Каква е житейската философия на проф. Р. Радев за смеха, която се разкрива в есетата, посветени на буквите в българската азбука? Една част от тях разработват темите за работата на българина, начините му на общуване и възприемане на добро, зло, закони и обичаи. По-голямата част наблюдава реакцията на българина в зоната на народното карнавално-смехово начало, което включва храната и трапезата, виталната сила на „телесната долница“, но и „горницата“ – общуването, удоволствието, веселата предразположеност на духа за наблюдения върху собствената същност. И точно тук се проявява гледната точка на смеха, която може да види опакото на нещата и богатството от смисли в човешкия живот и чертите в националния характер. Но това не е лъжица за всяка уста – би казал авторът с езика на народната фразеология. За неговия начин на мислене и писане напълно съответства собствената му мисъл: „Ето това – другото, е магията на мисленето. Подбуждане на жизнеността на съзнанието, че нищо не е предопределено, само е сложена някаква преграда, за преодоляването на която са нужни не само усилията на един човек, но и отваряне на път заедно с другите“ (Радев 2019: 40). В това е виталната сила на смеха и неговата жизнеутвърждаваща мощ, гъвкавостта на философия, която

преодолява бариерите и противоречията, за да ни помогне да се погледнем отстрани, да усетим, че сме нещо чрез другия, и изправим кривиците си. Затова есетата притежават в своята характерология и народопсихологическа стойност.

Кои български черти наблюдава Р. Радев? Есето „Един“, един от най-хубавите и задълбочени материали, отваря перспективи в тълкуването на важната семантична опозиция в човешкия живот единичност – множественост, в която се проектира всяко лично аз в обществото. Единичността обаче е спасителна за битието идея само когато е възможност да се види другото. В „Закон“ авторът коментира различното отношение на българина към закона и обичая. Текстът „Изважда“ е посветен на това къде се корени здравата мисъл на българина за имането, в съществуването на оставащото, което трябва винаги да се предполага. Красивото и неговото смешно означение в назоваването на нещата откриваме в есето „Лайкучка“. Когато българинът се пази от злото, той употребява нищото, защото „има нещо, но трябва да се държи в тайна, за да не бъде обсебено от други или да се затвори пътят към него“ (текстът „Нищо“). Българинът не си прави илюзии и разделя правдата и парите – „Парата върти света, а правдата небето, и е обърнал състоянията, така че с парите богатите да са тъжни, а бедните без тях да са весели“ („Пари“). Наблюденията на проф. Радев ни карат да се замислим над чертите на националния характер от друга страна, отвъд стереотипите и клишетата. Зад това постижение се крие проникателно тълкуване, съчетано с есеистично и словесно майсторство.

Кои са художествените достойнства на авторския есеизъм, неговите конструктивни похвати? Гребващ от богатството на народната мъдрост в нейните кратки жанрове – пословици, поговорки, фразеологизми, названия, анекдоти – проф. Радев винаги споява паремии в цялостно наблюдение. По принцип се смята, че кратките фолклорни жанрове изразяват „народната мъдрост“. Специалистите отдавна са преценили, че това не е така, защото за всяка тема съществуват противоположни мъдрости. И няма как да е другояче, защото народът не е субект с единна гледна точка. Подобен център може да открие единствено тълкувателят, който извлича от екстрактите на малките жанрове „народната философия“, за да ѝ придаде облик, разбира се, през своята гледна точка. В това отношение Р. Радев е майстор да подбере и да разтълкува необходимата малка форма и да я включи в обща семантична мрежа, за да развие своята хумористична теза – хем вярна, но и остроумна, неочаквана, пресътворяваща. Добър пример в това отношение е есето „Ако“, което събира различни названия и фразеологизми, съдържащи думата „баба“, които представят „институцията на бабата“ според българското мислене. Изброяването на названия за цветето лайкучка в едноименното есе на пръв поглед използва същия принцип, но тук е задействана и пародията спрямо поетичното изброяване на красиви имена на цветя в „Изворът на Белоногата“.

В много от есетата се използват фейлетонни похвати, когато от конкретния предмет на описание се постига сатирично внушение. От описанието на

овцата, в посветеното ѝ есе, се стига до „звуквата картина“ на „лаене, блеене, виене, характеризираща българския начин на живот“.

Базовото значение на думата „таквоз“ за българския начин на мислене е проследена чрез съществуването на производните ѝ форми: *таквозинка, натаквозих, таквози, таквази, таквозто* и т.н. („Таквоз“). Използвайки парадокса в мисълта на Епиминид, че потвърдената от говорещия лъжа трудно се доказва, че е лъжа, Р. Радев създава подобно по форма твърдение чрез производни словесни форми върху думата *таквоз*: „Таквоз, ако я таквози с таквозинката, тя е таквази, а таквозто е, за да го натаквозиш“. По един раблезиански начин деривацията добива словотворчески потенциал, разбира се, със смехотворна пародийна функция.

Съществена роля играе и образното мислене в речта на есеиста. То то олицетворява неживото, като го възхвалява („Чорбата е веселото лице на огъня, пъргавото сърце на водата и притихналите болки на продуктите“), ту разгръща метафората в по-голям образ, който характеризира тип поведение (в есето „Вино“ се запомнят образът на стегнатата риза, която удържа мъжете, когато са пияни да не бъдат притеглени от „гравитацията“ към масата, или смехът на жените при общото въодушевление на трапезата, „който се сипе като цветен прашец от кокичетата“). Истинският смехотворец не може да не бъде и словотворец! Неусетно характерологията се превръща в смехотерапия, защото сме поканени на авторовата духовна трапеза, където вкусваме от атмосферата на душевно благоразположение и удовлетворение, насмешлив поглед към света и широта на духа. Благодарим и на многая и благая лета!

ЛИТЕРАТУРА// BIBLIOGRAPHY

Георгиев 1992: *Георгиев, Н.* Малапропизмите в речта и художествената литература. – В: Цитирацият човек в художествената литература. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [**Georgiev 1992:** *Georgiev, N.* Malapropizmite v rechta i hudozhestvenata literatura. – V: Citirashtiyat chovek v hudozhestvenata literatura. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.] Online: <https://liternet.bg/publish/ngeorgiev/cit/malapropizmite.htm> (23.08.2020).

Радев 2016: *Радев, Р.* Смехотворецът в българската литература и култура. Том 1. Варна: Славена. [**Radev 2016:** *Radev, R.* Smehotvorecat v balgarskata literatura i kultura. Tom 1. Varna: Slavena.]

Радев 2017: *Радев, Р.* Български смехотворци. Реални личности и художествени образи. Том 2. Варна: Славена [**Radev 2017:** *Radev, R.* Balgarski smehotvorci. Realni lichnosti i hudozhestveni obrazi. Tom 2. Varna: Slavena]

Радев 2019: *Радев, Р.* Малапропизми и йотовизми в българската литература и култура. Том 3. Варна: Славена. [**Radev 2019:** *Radev, R.* Malapropizmi i yotovizmi v balgarskata literatura i kultura. Tom 3. Varna: Slavena.]